

Фразеологизми с образни елементи от народния бит

Емилия Недкова

***Phrases in Bulgarian with Imagery Motivated by Everyday Culture:** The present paper explores a large group of phrases in Bulgarian, which through their images reflect various aspects of everyday culture. The phrases of this type possess great cognitive potential as they originate from ethnographic facts and thus demonstrate the interdependence between phraseology and everyday culture.*

Key words: phrases; national-specific and cultural-specific character; image motivation; synchrony; diachrony; linguistic culturology.

ВЪВЕДЕНИЕ

Известно е, че в основата на много фразеологизми (= фразеологична (и) единица (и) = ФЕ) лежи конкретната реалност (Ничева 1987:43). Това означава, че като база за тяхното възникване са послужили действителни случки и факти от живота и бита на народа. Трайно закрепено в специфичната форма на ФЕ (като устойчиви възпроизводими единици), тяхното описание прави възможно съхраняването на важна културно значима информация, свидетелстваща за националнокултурния опит и традиции.

Тази информация, от своя страна, насочва към образната мотивация на ФЕ. В едни случаи образът по-лесно може да бъде разчетен от синхронна гледна точка, но в други – това се оказва невъзможно без включване и на диахронния план в изследването. Историческият ракурс обогатява възможностите за възприемане на редица ФЕ като огледален образ на народния живот и бит.

Изхождайки от такава постановка, която отхвърля рязкото противопоставяне на синхронно-диахронно¹, тук ще анализираме една значителна група ФЕ в езика ни, които отразяват различни страни от народния бит². Най-често тези ФЕ свидетелстват за бита от миналото по-близо или по-далечно, което се дължи на старинния им произход и устойчива форма, неподлежаща на съществени промени във времето. Такива ФЕ крият голям познавателен потенциал, като показват зависимостта на произхода си от етнографските факти и неразделната връзка между фразеология и битова култура³.

ИЗЛОЖЕНИЕ

С оглед на това могат да бъдат включени в следните обобщени подгрупи :

1. Фразеологизми, които описват трудовата дейност на човека

Те представляват внушителен брой и описват разнообразни трудови дейности, свързани с поминъка на българския народ (предимно в миналото) – земеделие, животновъдство, занаятчийство, търговия и др.

Прави впечатление, че повечето от тях съдържат в основата си ясен и разбираем от съвременна гледна точка образ.

Например :

бия водата в хаван ('правя нещо безполезно')
скубя перушината някому ('ограбвам някого')
продавам кисели (зелени) краставици ('мамя, лъжа')
бъркам трици ('причинявам неприятности')
впрягам се в хомота ('заемам се с тежка задача')
тъка си чергата (платното) ('действам хитро')

¹ По този въпрос вж. Маслова 2001:7; Попова 2008:71

² Вж. за други групи български ФЕ с ярко изразена националнокултурна специфика, чийто генезис пряко насочва към различни страни на народния живот и бит Недкова 2009

³ За термините "битова лексика" и "лексика от битовата сфера" вж. Пернишка 2008:342

сея орехи с решето ('полагам напразни усилия')
сея на дъното му просо ('хващам се за ненужни подробности')
ситно преда пред някого ('не смея да изявя волята си')
прострял съм си брашното на въже ('диал. нищо не върша')
празник свиря, делник играя ('ирон. ходя без работа') и много други.

Известни затруднения при осмисляне на образната мотивация на някои ФЕ са свързани (в социокултурен план) с липсата на съответната езикова компетенция, тъй като поради народно-разговорния си характер повечето ФЕ от този тип отразяват предимно селския бит и начин на живот в миналото.

Така например не би било възможно да се осмисли образът, съответно и значението на ФЕ : *насаждам на пачи яйца* ('създавам големи неприятности на някого'), без да се познава селската практика пачи яйца да се мътят от кокошка, която има по-силен майчин инстинкт. Когато обаче патенцата се излюпят и започнат да плуват в реката, тя отчаяно кряка на брега.

Или пък образната мотивация за осмисляне значението на ФЕ : *минавам зеленката* 'изработвам по-голямата, по-трудната част от нещо', без да се знае, че при тъкането на платно се натрива преждата със зелена трева като белег, че платното е изтъкано наполовина⁴.

2. Фразеологизми, които използват образи от бита и битовата култура на народа

Те обхващат значителен пласт ФЕ с разнообразна семантика, като според най-често използвания образ могат да бъдат класифицирани по следния начин:

2.1. Фразеологизми с образни елементи названия на предмети от домашния бит

ФЕ, съдържащи в лексикалния си състав названия на различни предмети от домашния бит и уредба, се отличават със значителна продуктивност.

Сред тях широко присъстват както същински ФЕ, така и преходни ФЕ от типа на поговорките.

Например:

счупена паница ('голям пияница')
Търкулнало се гърнето, та си нашло похлупката ('диал. за хора с еднакви недостатъци, които се търсят')
турям под миндера ('оставям без внимание')
от една черга ('еднакви по обществено и материално положение')
Пуснали го под одъра, той се покачил на одъра ('за човек, за който са направени отстъпки, а той се самозабравя')
дилаф (маша) съм в нечий ръце ('подчинявам се на чужда воля')
облизвам саханите някому ('угоднича пред някого') и други.

Тези ФЕ се отличават със специфичен национален колорит, като експресивният им потенциал се подсилва при употребата на чужда и архаизирана лексика при тях. Това донякъде затруднява тяхното възприемане, но като цяло образната мотивация, оттам и семантиката им, остава ясна и от съвременна гледна точка.

2.2. Фразеологизми с образни елементи названия на храни и хранителни продукти

Немалък е броят и на ФЕ, съдържащи като компоненти названия на различни традиционни за българина храни.

Тъй като храната е един от най-устойчивите елементи на материалната култура, който притежава етномаркиращи свойства (Артюнов 1989:134 цит. по Котева 2008:126), безспорно е, че проучването на такива ФЕ дава изключително големи възможности за разкриване на менталитета и традициите на даден народ.

⁴ Примерите са на Кочев 2006:98 по Ст.Илчев, Бълг.език.Опит за обяснение на някои поговорки. 1958 кн.6 с.514,516 В : Фразеологичен речник на БЕ с.,1974/75.

ФЕ от тази подгрупа в повечето случаи имат прозрачна семантика, която се интерпретира еднозначно като резултат от образната концептуализация на определена ситуация при ясно изразена оценъчност (предимно с пейоративен характер).

Например :

свивам сърмите на някого ('скарвам се строго на някого')
сърбам попарата (чорбата) ('тегля, мъча се')
сядам на хляба на някого ('чакам някой да ме нахрани')
тегля локуми ('много говоря')
от едно тесто замесени ('еднакви по характер, обикновено отрицателен')
пържа яйца на вятъра ('бездействам')
права на кюфте ('смачквам') и др.

Като неясна може да се определи семантиката на диалектната ФЕ *удрям яйца на масло* със значение 'харча без сметка' където единствената възможна аналогия насочва към маслото като атрибут на охолол живот в миналото. Във ФЕ *точа спаначник* ('спя') при разтълкуване на значението пък се разчита на съзнателно постигнатия експресивен ефект в резултат на определена фонетичната близост между лексемите *спя – спанак – спаначник* без наличие на обща етимологична връзка между тях.

2.3. Фразеологизми с образни елементи названия на облекло

Такива ФЕ, които описват различни части от облеклото на човека, са своеобразен националноспецифичен феномен, тъй като дават допълнителни възможности да се проникне в народопсихологията на българина.

В едни случаи емоционалното им въздействие се дължи на ярката им същевременно прозрачна образност.

Например :

<още> не мога да си връзвам гащите ('малък съм, не съм самостоятелен')
стягам си калеврите (опинците, цървулите) ('готвя се за път')
палто без ръкави в съчетание с давам/взимам ('нищо или много малко')
накривявам си шапката (феса, калпака, капата) ('преставам да се тревожа за каквото и да било')
развеявам поли ('за жена – шляя се, мотая се')
развеявам си забрадката и др.

В други експресивността се предопределя от степента на проникване в образната им мотивация, която на пръв поглед изглежда доста неясна.

Например :

ФЕ без риза ходя

('1. некадърен съм, но се хваля; 2. работлив съм, но разточителен'), където може да се предположи аналогия с представата, че нямам дрехи, защото не съм способен да заработя пари (но се хваля?) или пък харча без сметка ;

а също и при ФЕ *тръгвам по бели гащи* ('права каквото ми е угодно') по аналогия със ситуацията у дома си човек спокойно да се разхожда по бельо и то без да се притеснява от никакви задръжки.

Историческият анализ на последните две ФЕ насочва вече и към ролята на традиционното народно облекло в миналото, когато то се осмисля и като определен социален знак (Радев 2002). Ако ризата се схваща като равнозначна на човешкото тяло (кожа), то белите гащи в епохата на робството не са само една битова подробност – те са знак за свобода (при мъжа). В този случай възможно е като основа за възникването на ФЕ *тръгвам по бели гащи* да е послужила, поради по-старинния ѝ произход, по-старата представа за белите гащи като елемент от облеклото на белодрешковците, а не за бельото в съвременния смисъл. Този факт показва нагледно как промяната на съответната културна ситуация влияе на осмислянето на образната мотивация на ФЕ.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Цитираните тук единици могат да илюстрират само малка част от фразеологията ни, но и те убедително показват големия ѝ познавателен потенциал за живота на нацията. Същевременно проведеният анализ в синхронен и диахронен план (отчитайки значително по-широк корпус ексцерпирани ФЕ от обособените подгрупи доказва, че езикът (в частност фразеологичният му състав) трябва да се разглежда и като отражение на народната история и култура, но и като тяхна съставна част (вж. Хроленко 2004: 15). Така, съхранявайки в себе си културната информация, схващана като своеобразна историческа памет на народа, той прави възможно осъществяването на диалога между поколенията, в което се състои и неговата най-важна функция – комуникативната (вж. Телия 1996:226).

ЛИТЕРАТУРА

- Артюнов 1989:** Артюнов, С. А. Материальная культура. М., 1989.
- Котева 2008:** Котева, М. Фразеологизми за качества на храни. – В: Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография. С., 2008.
- Кочев 2006:** Кочев, Ив. За националното своеобразие на българските фразеологизми. – В: Светът на речника. Светът в речника. С., 2006.
- Маслова 2001:** Маслова, В. Н. Лингвокултурология. М., 2001.
- Недкова 2009:** Недкова, Е. Български фразеологизми, образно обосновани от народни обичаи и вярвания. Арnaudов сборник, т. 6, Русе, 2009.
- Ничева 1987:** Ничева, К. Българска фразеология. С., 1987.
- Пернишка 2008:** Пернишка, Е. Социокултурни и системни аспекти при усвояване на българската лексика. . – В: Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография. С., 2008.
- Попова 2008:** Попова, К. Защо е щастлив роденият с риза. – В: Изследвания по фразеология, лексикология и лексикография. С., 2008.
- Радев 2002:** Радев, Р. От калпака до цървулите. Етюди за българското мъжко облекло и поведение. Варна, 2002.
- Телия 1996:** Телия, В. Н. Русская фразеология. М., 1996.
- Фразеологичен речник на българския език.** т. 1, 2. С., 1974/75.
- Хроленко 2004:** Хроленко, Н. Т. Основы лингвокультурологии. М., 2004.

За контакти:

Гл. ас. д-р Емилия Недкова, Катедра по български език, литература и изкуство, Русенски университет "Ангел Кънчев", e-mail: prevned@abv.bg

Докладът е рецензиран.